

DEVİRİM BURCU EĞİLMEZ
Osmanlı İmparatorluğu'nda
Hoşgörü Söylemi
(1545-1566)

DEVİRİM BURCU EĞİLMEZ Haziran 1976 doğumlu. Lisans, yüksek lisans ve doktora derecelerini ODTÜ'den aldı. Doktora sırasında bir süre Northwestern Üniversitesinde konuk araştırmacı, Leiden Üniversitesinde ise konuk öğrenci olarak bulundu. Yüksek lisans ve doktora sürecinde Ziraat Bankası'nın Bankacılık Okulu'na gitti, çeşitli departmanlarında uzman olarak çalıştı. Her birini güzel hatıralarla anıyor. İzmir'de; Özgür, Leyla Deniz, Julyet ve Kafka ile yaşıyor. Akademik olarak farklılık-eşitlik-özgürlük, itiraz, toplumsal cinsiyet ve din konuları bağlamında siyaset sosyolojisi, kültürel metinler, Osmanlı ve Türkiye araştırmaları ilgisini çekiyor. Polisiye, bilim-kurgu ve fantastik kurmacaları okumaktan da izlemekten de ziyadesiyle hazzediyor.

İletişim Yayınları 2458 • Araştırma-İnceleme Dizisi 407

ISBN-13: 978-975-05-2172-0

© 2017 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2017, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

KAPAK Suat Aysu

KAPAKTAKİ ESER Onul Kundakçı

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3

Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

DEVRİM BURCU EĞİLMEZ

Osmanlı
İmparatorluğu'nda
Hoşgörü Söylemi
(1545-1566)

Hayata ve bana,
pür neşe, iyimserlik, oyun, şaşkınlık,
telaş ve umut getiren
Leyla Deniz'e,

sevgi, aşk, neşe, oyun, huzur, güven,
muhabbet getiren ve beni anlayan
Özgür Gürsoy'a

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	11
KİTABA DAİR	15
1 OSMANLI HOŞGÖRÜSÜNÜ/HOŞGÖRÜSÜZLÜĞÜNÜ ANLAMAK: DİYALOĞA ÇAĞRI	17
Diyaloğun gerekliliği: Felsefe, teori ve tarihsel deneyim	26
<i>Neden diyalog?: Bağlamsallık ve olumsuzluk (şartlılık)</i>	27
<i>Neden diyalog?: Avrupa-merkezli tarihyazımı, dinsel özcülük ve medeniyet söylemi</i>	31
Çare: İktidar?	33
Bundan sonra	37
2 FELSEFE VE TEORİNİN HOŞGÖRÜ İLE İMTİHANI	43
Hoşgörü teorilerinden türeyen kavramsal söz dağarcığı	45
<i>Hoşgörü nedir gerçekten?: Leksikolojik ve semantik bir tartışma</i>	46
<i>Neden hoşgörü/hoşgürsüzlük?: Gerekelere dair</i>	50
<i>Kime ne kadar hoşgörü/hoşgürsüzlük?: Derece ve düzeylere dair</i>	60
Osmanlı hoşgürüsü ile çağdaş felsefe ve teori arasında bir diyalog	63
Bundan sonra	67

3	HOŞGÖRÜ ÜZERİNE AVRUPA-MERKEZLİ TARİHYAZIMI VE DİNSEL HOŞGÖRÜ ANLATILARI.....	69
	Avrupa'nın farklı zaman ve mekânlarında dinsel hoşgörü anlatısı.....	70
	Hoşgürsüzlüğün özneleri dinsel ötekiler: Kâfirin/sapkının (zındığın) ortaya çıkışı	74
	Osmanlı hoşgürüsü ile Avrupa-merkezli tarihyazımı arasında bir diyalog	82
	<i>Dinsel öteki: Kâfir (infidel)!</i>	82
	<i>Dinsel öteki: Sapkın/zındık (heretic)!</i>	89
	<i>Dinsel öteki: Sûfi cemaatler! Sapkın/zındık!</i>	96
	Bundan sonra	100
4	BİR YÖNETİM (İKTİDAR) SANATI OLARAK ADÂLET VE HOŞGÖRÜ	103
	Hoşgörü konusunda eleştirel bir göze neden ihtiyaç duyalım?.....	103
	İktidar, adâlet ve hoşgörü	108
	Osmanlı adâleti ve hoşgörü	113
	<i>İslâmi adâlet</i>	114
	<i>Osmanlı İmparatorluğu'nda adâlet</i>	121
	Bundan sonra	133
5	TARİH, FELSEFE VE TEORİNİN SUNDUKLARI: OSMANLI HUKUKUNDA/ADÂLETİNDE HOŞGÖRÜ VE HOŞGÖRÜSÜZLÜK.....	135
	Osmanlı yasaları mercek altında.....	135
	<i>Zaman ve mekân</i>	138
	<i>Kaynaklar</i>	142
	<i>Kaynakların analizi</i>	146
	Kâfirlere reva görülen	148
	<i>Horgören hoşgörü</i>	148
	<i>Koşullu hoşgörü</i>	151
	<i>Cemaat-içi kayırmacılık olarak hoşgörü</i>	156
	<i>Cezalandırıcı hoşgürsüzlük</i>	158
	<i>Aciz bırakan hoşgürsüzlük</i>	161
	<i>Islah eden (dönüştüren) hoşgürsüzlük</i>	176

Sapkınlara reva görülen.....	186
<i>Aciz bırakan hoşgörüsüzlük</i>	187
Sûfiler ya da Şîî eğilimli heterodoks cemaatlere reva görülen.....	205
<i>Hoşgörü ile hoşgörüsüzlük arasında</i>	205
<i>Koşullu hoşgörü</i>	206
<i>Cemaat içi kayırmacılık olarak hoşgörü</i>	209
Bundan sonra.....	210
SONUÇ: FİKİRLER, İPUÇLARI VE SORULAR	213
Teori.....	221
Yöntem.....	223
<i>Teori, yöntem ve Osmanlı İmparatorluğu örneği arasında bir diyalog</i>	224
Kâfirler (gayrimüslimler).....	224
<i>Hoşgörü</i>	224
<i>Hoşgörüsüzlük</i>	225
Dinden sapanlar (Kızılbaş ve diğer sapkın heterodoks cemaatler).....	226
<i>Hoşgörüsüzlük</i>	226
Sapkın mı imtiyazlı mı? Heterodoks Sûfi cemaatler.....	228
KAYNAKÇA.....	231
DIZIN.....	241

TEŞEKKÜR

Elinizdeki kitap, ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, doktora programı kapsamında yazdığım ve 2011 Eylül’ünde kabul edilen “*Justice as the Requirement of Toleration: Contemptuous Tolerance and Punitive Intolerance in the Sixteenth Century Ottoman Empire (Onaltıncı Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Hoşgörünün Gerekçesi olarak Adâlet: Horgören Hoşgörü ve Cezalandırıcı Hoşgörüsüzlük)*” başlıklı doktora tezimin Türkçeleştirilmiş ve yeniden düzenlenmiş hali. Hem tezin ortaya çıkmasına hem de onun bir kitaba dönüşmesine akıllarıyla, emekleriyle, bilgi birikimleriyle, yol göstericilikleriyle, sohbetleriyle ve dostlukları ile farklı şekillerde katkıda bulunan herkese –burada hepsinin isimlerini anamasam da– gönülden teşekkür ediyorum. Ama en çok;

ODTÜ’de aldığım dersleriyle merakımı uyandıran ve kendimce sorduğum soruların peşinden gitmemi sağlayan hocalarım Cem Deveci, Galip Yalman, Mesut Yeğen ve H. Ünal Nalbantoğlu’na;

Profösyonel hayattan akademiye dönmeme olanak sağlayan sevgili Mehmet Aslan’a, Türkiye Fulbright Eğitim Komisyonu’na, tüm bunlara ek olarak sohbetleri ve hocalıkları için sevgili Orhan Tekelioğlu ve Uygur Kocabaşoğlu’na;

Danışmanlığımı yaptığı süreçte Kürtler, çokkültürlülük ve tanıma meselesinden hoşgörü konusuna geçmeme, farklı teorik konuşmaların, teorisyenlerin adresini vererek ve sohbetleriyle sorularımın adresini bulmama yardımcı olarak çok büyük bir katkıda bulunduğu için Bonnie Honig'e,

Aklı, birikimi, değerli kılavuzluğu, hayati önerileri, müdahaleleri, titizliği, nezaketi ve tez bittikten sonra da hocalığımı yapmaya devam ettiği için sevgili Kürşad Ertuğrul'a,

Tarih, metot ve teori konusundaki muazzam birikimlerini cömertçe paylaşan ve eleştirileriyle yol gösteren Eric Jan Zürcher ve Petra de Brujin'e;

Üretme isteği verdiği, cesaretlendirdiği, bilgisini cömertçe paylaştığı ve içimi aydınlattığı için sevgili hocam İpek Aşkar'a;

Tez jürimde olma nezaketini gösteren, yapıcı eleştirileriyle ve özellikle kitabın tarihsel bölümüne ilişkin müdahaleleri ile metin üzerinde daha titiz düşünmeme yardımcı olan Onur Yıldırım'a, Atilla Aytekin'e; siyaset bilimi bölümüne ve İzmir'e yolunun düşmesinde payı büyük olan Devrim Sezer'e; siyaset teorisi ile birincil kaynaklara dikkatimi çeken, her daim saygı ve gülümsemeyle andığım hocam Cem Deveci'ye,

Metni titizlikle ve çok yetkin bir şekilde Türkçeye çeviren sevgili Doğan Başkır'a,

Metnin son halini büyük bir özenle ve heyecanla okuyup, cesaretimi tazeleyen; kendimi daha iyi ifade etmeme yardımcı olan; arkadaşlığımızla çok şey kazandığım sevgili Gül Durna'ya;

Kapak resmini tasarlayan sevgili Onul Kundakçı'ya,

Teknik yardım konusunda tam destek veren sevgili Övünç Gürsoy'a,

Hem gündelik hem akademik hayatlarımızda akıllarını, fikirlerini ve muhabbetlerini esirgemeyen sevgili Orhan Bayram, B. Ali Soner, Neslihan Demirtaş-Milz, Alper Duman, Gökçen Karanfil, Aylin Karanfil, Seher Şen, Fulya Doğruel, Gül Durna, Filiz Başkan, Mert Arslanalp, Doğan Başkır, Emre Gönlügür, Devrim Sezer ile tüm bunların yanı sıra bir de beraber büyüdüğümüz ve her zaman yanımda olan Özgür Kurtuluş, Erdil

Aşkın, Gökçeçiçek Eğrek, Erdem Akter, Umut Belek ve Gülşah Uğurel'e,

Tezimin son haline gelmesinde ve kitabımın ortaya çıkmasında emeği, birikimi, aklı, muhabbeti ve sevgisinin büyük payı olan sevgili eşim Özgür Gürsoy'a,

Hayatımı dilediğim gibi yaşamam konusunda beni ellerinden geldiğince özgür bırakan sevgili ailem, Ali, Elif ve Taylan Eğilmez'e; aileme katılan Aysel ve Mehmet Gürsoy'a, Hülya Savaş'a,

Minnettarım. Onlar olmasaydı, bu kitap da olmazdı, eminim.

Preston King, Talal Asad, Halil İnalçık, Michael Walzer, Herbert Marcuse, Wendy Brown, Benjamin Kaplan, Benjamin Brude ve Bernard Lewis'e de özel bir teşekkür borcum var. Yazdıkları sağlam, güçlü ve ilham veren çalışmaları ile sırtımı güvenle ürettikleri bilgiye dayayabilmemi, eleştirel bakışımı muhafaza etmemi ve sordukları soruların peşine düşmemi sağladıkları için.

Onlar olmasaydı da, bu kitap olmazdı.

Cesaretlendirici ve yerinde eleştiriler ile harika yönlendirmeler yaparak bu kitapta fikirlerimi daha iyi ifade etmeme yardımcı olan farklı dergilerin editörlerine ve hakemlerine de teşekkür etmeliyim.

Ayrıca, tez yazma sürecinde ve sonrasında, bu kitaba temel teşkil eden fikirlerin bir kısmı çeşitli konferanslarda sunulmuş ve konferans kitaplarında özetleri yayınlanmıştır. Bu sunumların bazıları şunlardır. "Narratives for Dealing with Ethnic and Religious Differences: Ottoman Millet System and Turkish Republican History is Under Scrutiny through the Theoretical Framework of Toleration and Recognition Ideas (Sakarya Üniversitesi, 2007; ISA, 2008); Strategies for Marking the Social Boundaries: A Critical Review of the Ottoman Clothing Laws (Interdisciplinary-Net, 2009); A Framework for the Category of Toleration (Rotterdam Üniversitesi, 2010); From the Ottoman Empire to the Justice and Development Party: Justice as a theological-political concept in the Ottoman-Turkish Islamic Tradition (IJAS, 2012); The Religious Other of the Ottoman Empire (IJAS, 2013). Bu konferansların Amerika ve Hol-

landa dışında kalanlarına katılabilmem için akademik seyahat desteği sağlayan İzmir Ekonomi Üniversitesi'ne ve şimdi isimlerini hatırlamasam da sunumlarıma yaptıkları yapıcı eleştiriler için katılımcılara teşekkür ediyorum.

2010 yılında translitere edilmiş ancak kitapçılara henüz dağıtılmamış Üsküdar Kadı Sicillerinin basılı hallerini bana ulaştırma nezaketinde ve duyarlılığında bulunan sevgili Vildan Serdaroęlu Cořkun'a ve dolayısıyla ISAM'a teşekkür ediyorum. Söz verdiğim halde tezimin bir kopyasını göndermemiş olduğum için ise özür diliyorum.

Kitaba inandığı, beni cesaretlendirdiği ve samimiyeti için Tanıl Bora'ya ve İletişim Yayınları'na da iten teşekkürler.

Her türlü yardım ve desteęe rağmen kitaptaki tüm hatalar pek tabii ki yazara, bana aittir...

İzmir, Yaz 2016

KİTABA DAİR

Doktora tezimin Türkçeleştirilmiş hali olan bu kitapta, tezin orijinal fikirlerini bozmamak adına içeriğe dair neredeyse hiç değişiklik yapılmadı, yapılanlar merak edebilecekler için bölüm notlarında açıklandı. Kitabın birinci ve altıncı bölümleri de temelde tezin giriş ve sonuç bölümlerinde tartışılan fikirleri takip etmekle birlikte daha fazla düzenlemeye tabi oldu. Birinci bölümde amacım, tezimi teslim ettikten sonra Osmanlı hoşgörüsü/hosgörüsüzlüğüne dair yazılmış kimi çalışmalarını bu kitapla beraber referanslara dâhil etmek, bu süreçte kimi uluslararası dergi editörlerinin ve metni okuyanların da anlamlı olduğunu düşündüğüm eleştirilerini dikkate alarak birtakım noktalara eklemeler yapmak oldu. Son bölümde esas olarak yaptığım ise henüz ham olduğunu düşündüğüm, tezde “Sonuca Ek” alt başlığı ile yazılmış bölümü çıkarmak oldu. Peki bu kitapta ben ne anlatmaya çalıştım?

Her ne kadar bu kitap ekseriyetle, tarihyazımı tarafından Osmanlı hoşgörüsü/hosgörüsüzlüğü üzerine kaleme alınmış literatürle hasbihâl etmiş olsa da, yazarımız bir tarihçi değil. Bu sebeple, (Murat Belge'nin ve Cemal Kafadar'ın başka minvallerde yazdığı bir noktayı anımsayarak) kitapta bulacağımızın Osmanlı hoşgörüsü/hosgörüsüzlüğü deneyimini yeni baştan kuracak ya

da topyekûn deđiřtirmek belgeler olmadıđını söylemeliyim. Yerine bu deneyimi daha iyi anlamak için peřine dűřtűđűm sorular ve cevapları var. Diđer bir deyiřle, elinizdeki kitapta, bir siyaset bilimcinin Osmanlı hořđorusű/hořđorusűzlűđűnű disiplinlerarası ve karřılařtırmalı bir yöntemle İngilizce, Tűrkçe ve translitere edilmiř Osmanlıca metinlerden faydalanarak deđerlendirdiđi bir kitap ve ortaya koyduđu bir bakıř açısı var. Bu sebeple, “Osmanlı hořđorusű” meselesinde özgűn *belgeler* ya da “hořđorű” konusunda özgűn bir *yöntem* kullandıđım iddiasında deđilim. Nitekim ilki (*arřiv*) öncelikle tarihçilerin uzmanlık alanında, ikincisi ise (*disiplinlerarasılık ve karřılařtırmalı analiz*) hâlihazırda İngilizce literatűrde hořđorű/hořđorusűzlűđű tartışmak, dűnyadan ve Tűrkiye’den farklı sosyal bilim çalıřanları tarafından da farklı metinler için yetkin bir biçimde benimsenmekte. Bu anlamda elinizdeki kitabın özgűnlűđűnűn Osmanlı hořđorusű tartışmalarını; tarih, felsefe ve siyaset bilimi disiplinlerince űretilmiř literatűr (bilgi, soru, ipucu) iřıđında okuması olduđunu söyleyebiliriz. Bu okumanın sonucunda ortaya çıkana ise kitabın okuyucusuna en bařta takdim etmekte fayda var.

Bu kitapta okuyacađımız anlatının temel çerçevesini, *hořđorűyű merkeze alan Osmanlı tarihi bilgi birikimi* ile *Batılı tarihyazımının dinsel hořđorű teorileri* ve hořđorű üzerine űretilmiř *felsefi ve teorik çalıřmalar* arasında kurulmaya çalıřılan *diyalog* oluřturmaktadır. Diđer bir deyiřle bu kitapta, farklı disiplinlerin ve metinlerin birbiri ile diyalog kurması ve karřılařtırılması önemsenmektedir. Kitabın iddiası ise kısaca řudur: Tarih, felsefe ve teori arasında bir *diyalog* gereklidir çűnkű bundan ilham alan bir *metot* ve *sözcűk dađarcıđı* ile –Osmanlı’ya özgű *akıl yürütme biçimleri* gözardı edilmeden– Osmanlı hořđorű deneyimi tekrar gözden geçirilip forműle edilebilir. İlerleyen sayfalarda bulacađımız, bu metot, sözcűk dađarcıđı ve Osmanlı’ya özgű akıl yürütme biçimlerinin açıklanması ve Osmanlı hořđorusű/hořđorusűzlűđűnűn bu çerçevede yeniden okunma çabasıdır.

İzmir, Yaz 2016

OSMANLI HOŞGÖRÜSÜNÜ/ HOŞGÖRÜSÜZLÜĞÜNÜ ANLAMAK: DİYALOĞA ÇAĞRI

Hoşgörü üzerine tarihsel bir inceleme teorisinin yol göstericiliğinden yoksunsa kör, kavramın saf felsefi analizi ise onun fiili evriminden bağımsız olduğu ölçüde boştur.

– DAVID HEYD, 2008: 172

Felsefe eğer ütopyacılıktan sakınmak istiyorsa, tarihsel bakımdan bilgili ve sosyolojik bakımdan yetkili olmalı; siyasi hayatta zor seçimlerin yapılması gerektiğini kabul etmelidir.

– MICHAEL WALZER, 1999: 19

Elinizdeki kitap, çokça kabul gören Osmanlı hoşgörüsünü ve ender olarak dile getirilen Osmanlı hoşgürsüzlüğünü anlama çabasının sonucunda ortaya çıktı. Bu çaba merakla birleşince, yolum hoşgörünün kavramsal ve teorik çerçevesiyle Avrupa tarihyazımında önemli bir yer tutan dinsel hoşgörü teorilerine çıktı. Peki, *Osmanlı hoşgörüsünün neye karşılık geldiği* ya da *onun hoşgörülü olup olmadığı* sorularıyla neden uğraşmak durumunda olalım? Hem de hâlihazırda konuya ilişkin hatırı sayılır çalışmalar varken... Dahası, bu sorunun cevabını vermek için neden *Avrupa tarihi, siyaset teorisi ve felsefeyle* diyaloga girmemiz gereksin?¹ Üstelik söz konusu çalışmalar Osman-

1 Hoşgörü tartışmaları ile ilgili literatüre yakından bakıldığında tarih, felsefe, siyaset teorisi/felsefesi, hukuk, teoloji ve sosyoloji disiplinlerinden müdahalelerin olduğunu görürüz. Tezimde, hoşgörü tartışmalarına yapılan katkıları

lı deneyimini neredeyse yok sayıyorken ve Osmanlı hoşgörüsü üzerine yapılan çalışmalar da bunlara büyük ölçüde kayıtsız kalıyorken...

Yukarıdaki soruların cevapları aslında kitabın önemli bir bölümünü oluşturuyor. Ancak bu noktada, hoşgörülü Osmanlı Devleti “mit”i üzerine inşa edilen hoşgörülü Türk toplumu söyleminin ve modern toplumlarda, hoşgörünün farklılıklarla bir arada yaşama siyaseti olarak ortaya atılmasının, konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almak için yeterli gerekçeler olduğunu düşünüyorum. Çünkü modern Türkiye siyasetçilerinin dilinde, Osmanlı’dan devralınan mirasın en önemli parçalarından birisinin hoşgörü olduğu varsa ve bu, farklılıklarla kurulan ilişkide bir siyaset olarak öne çıkarılıyorsa, bahsedilen Osmanlı hoşgörüsünün ne olduğunu, Osmanlı’nın hoşgörülü olup olmadığını anlamak mühimdir. Dahası, eğer hoşgörü bir siyaset olarak modern zamanlarda, özellikle dinsel, etnik, ırksal, cinsel ve fikrî farklılıklarla bir arada yaşamın imkânı olarak ortaya sürülüyorsa, söz konusu kavramın gündelik dilin ötesinde, kavramsal ve teorik olarak neye tekabül ettiğini bilmemiz gerekmektedir. Ancak böylelikle, farklılıklara rağmen bir arada eşit bir şekilde yaşayabilmek için hoşgörünün peşinden gidip gitmememiz gerektiğini anlayabiliriz. Bu anlamda Osmanlı hoşgörüsünü/hosgörüsüzlüğünü, Avrupa tarihinin, siyaset teorisi ve felsefesinin ürettiği hoşgörü teorileri çerçevesinde yeniden değerlendirmek, aslında günümüzü anlayabilmenin ve hoşgörünün modern Türkiye siyasetinde farklılıklarla bir arada yaşamın imkânı olarak tartışılmasına eleştirel bir gözle bakabilmenin yolunu açtığı için önemlidir. Bu durumda cevaplanması gereken soru, neden

*önemlerine ve vurgularına göre sınıflandırırken, tarih ve felsefenin yanında siyaset teorisini genel başlık olarak kullanmayı seçmiştim. Maksadım söz konusu katkıların tarih ve felsefe dışında daha çok siyaset teorisinden gelmesiyle alakalıydı. Farklı ve daha yakın bir tarihte yapılmış bir kategorizasyon için bakılabilir: Rainer Forst, *Toleration in Conflict: Past and Present* (New York: Cambridge University Press), 5. Forst, başlıklarını “tarih,” “sosyal teori (psikoloji ve epistemolojiyi dışarıda bırakan)” ve “uygulamalı/pratik” olarak belirlemiştir.*